

MARA VAN DER LUGT

HOOPVOL PESSIMISME

VERTALING MENNO GROOTVELD

Boom

*Onmogelijk, zeg je;
laat me me terugtrekken
en mijn rust zoeken.
Maar welke rust, mijn vriend,
in deze verscheurde tijden?*

TOYOHICO KAGAWA

Inhoud

Inleiding 9

DEEL I · PESSIMISME

- 1 Optimisme, pessimisme, fatalisme 23
- 2 Pessimisme en activisme 47
- 3 De toekomst verliezen 75

DEEL II · HOOP

- 4 De dubbelzinnigheid van de hoop 97
- 5 Radicale hoop 123
- 6 Blauwe hoop 153

DEEL III · ONZE VROUWEN VAN DE SMARTEN

- 7 Onze Vrouwe van de Tranen: over verdriet en rouw 191
- 8 Onze Vrouwe van de Zuchten: over wanhoop 211
- 9 Onze Vrouwe van de Duisternis 229

Dankwoord 247

Noten 249

Bibliografie 285

Personenregister 299

INLEIDING

Een vrouwenfiguur zit op een wereldbol. Het tafereel is er een van eenzaamheid en verlatenheid, alsof er een verschrikkelijke catastrofe heeft plaatsgevonden, waardoor alleen de kale wereldbol en de figuur erop overblijven, geblinddoekt, haar hoofd buigend om het geluid te horen van de laatste snaar op de laatste harp. Ze zit op de wereldbol als op de ruïnes van de wereld.

De schrijver G.K. Chesterton suggereerde dat als iemand een galerie zou binnenlopen en dit schilderij voor het eerst zou zien, hij of zij zou denken dat het de titel *Wanhooop* draagt. Maar in werkelijkheid heet het *Hope*.

Het schilderij, gemaakt door G.F. Watts in 1885, verontrustte sommige van zijn vroegste kijkers: het leek zo ver af te staan van de gebruikelijke afbeeldingen van hoop, als een anker, als iets wat de geest versterkt – niet dit fragiele, gebroken tafereel. Maar ondanks zijn desolate karakter werd het al snel populair en ontwikkelde het een eigen intellectueel leven. Martin Luther King en Jeremiah Wright maakten beiden gebruik van *Hope* in hun preken, die op hun beurt een jonge Barack Obama inspireerden. Maar het is niet duidelijk of de boodschap die vaak aan het schilderij wordt toegedicht (dat de menselijke veerkracht alles overwint; dat zelfs met maar één snaar de hoop blijft bestaan), ook is wat Watts zelf bedoelde. Gevraagd naar de betekenis van het schilderij, verzette hij zich tegen zowel optimistische als pessimistische associaties. 'Hoop hoeft geen verwachting te betekenen', zei hij in plaats daarvan. 'Het

duidt hier eerder op de muziek die kan voortkomen uit die ene overgebleven snaar.¹

Dit is interessant, want het is niet hoe we gewoonlijk over hoop denken. We hebben de neiging om hoop juist te interpreteren als een verwachting over de toekomst, en om deze tegenover houdingen te plaatsen die we niet hoopvol noemen, zoals pessimisme, passiviteit en wanhoop. Maar wat als we, in navolging van Watts, een andere kijk op hoop zouden hebben? Hoe zou hoop eruitzien als het *niet* ging over verwachting en optimisme? Zou pessimisme zelf hoopvol kunnen zijn?

Hoopvol pessimisme: dit klinkt als een contradictio in terminis, aangezien hoop gewoonlijk wordt geassocieerd of gelijkgesteld met optimisme, en pessimisme met zijn tegendeel, wanhoop. In een tijdperk dat wordt overschaduwd door de dreigende storm van klimaatcatastrofes, zijn dit begrippen die we dagelijks tegenkomen. *Ben je optimistisch of pessimistisch over onze kansen? Word je niet hopeloos? Is er reden voor hoop? Hoe kunnen we de wanhoop afwenden?* Dergelijke vragen worden dagelijks aan schrijvers, wetenschappers en activisten gesteld. Het is alsof ons allemaal gevraagd wordt een standpunt in te nemen, niet alleen over klimaatverandering en wat we daartegen moeten doen, maar ook over wat voor houding we aannemen ten opzichte van de toekomst – een toekomst die ondertussen vooral door onzekerheid wordt gekenmerkt.

Nu is er niets mis met deze vragen voor zover ze voortkomen uit een houding van ruimdenkendheid en nieuwsgierigheid. Maar soms zijn de vragen die gesteld worden, en de manier waarop ze beantwoord worden, intens moreel geladen. Onder de vraag om te kiezen tussen *hoop/optimisme* aan de ene kant en *wanhoop/pessimisme* aan de andere kant ligt de koppige veronderstelling dat kiezen voor het eerste betekent dat je aan de goede kant van de geschiedenis staat, terwijl toegeven aan het laatste betekent dat je het helemaal opgeeft. Iemand die

zwicht voor pessimisme, zo luidt het verhaal, komt terecht in een wereld van fatalisme, defaitisme en apathie – een wereld waarin verandering onmogelijk wordt omdat men zich die niet langer kan voorstellen.

De tegenstelling *optimisme versus pessimisme* (die vaak, maar niet altijd, wordt gelijkgesteld aan de tegenstelling *hoop versus wanhoop*) wordt zo gekoppeld aan andere tegenstellingen, zoals *moed versus opgeven*, *goed versus fout* en *kracht versus zwakte*. Een pessimist zijn is in deze visie hetzelfde als toegeven aan de wanhoop, falen in moed en uiteindelijk *aan de verkeerde kant* staan: de kant van de ontkenners en de barbaren, van degenen die weggijken en niets doen – van degenen die de geschiedenis niet zal vergeven.

Soms worden er hoge verwachtingen aan onze hoop gesteld door twijfelachtige bronnen – van techno-optimisten tot politici die zich schuldig maken aan greenwashing. Maar zulke verwachtingen kunnen net zo goed komen van schrijvers die diep betrokken zijn bij rechtvaardigheid en verandering. Noam Chomsky bijvoorbeeld, in zijn treffend getitelde bundel *Optimism over Despair*, beschrijft de keuze tussen optimisme en pessimisme als een splitsing van de weg:

We hebben twee keuzes: we kunnen pessimistisch zijn, de moed opgeven en zo bijdragen aan het feit dat het ergste ook daadwerkelijk gebeurt. Of we kunnen optimistisch zijn, de kansen grijpen die er ongetwijfeld zijn, en misschien helpen om de wereld een betere plek te maken. Niet echt een moeilijke keus.²

Ook Jane Goodall gelooft dat veel mensen ‘verlamd zijn door de omvang van onze dwaasheid’, waardoor ze ‘wegzinken in apathie en wanhoop, hun hoop verliezen en dus niets doen’.³ Rebecca Solnit neemt een iets genuanceerdere positie in en

zet hoop af tegen *zowel* optimisme *als* pessimisme. ‘Optimisten denken dat het vanzelf wel goedkomt, zonder dat wij iets hoeven te doen; pessimisten denken het tegenovergestelde; beiden gebruiken hun houding als excuus om niet te hoeven handelen.’ Want, zo stelt ze, ‘of je er nu van overtuigd bent dat alles misgaat of dat alles goedkomt, in beide gevallen voel je geen drang om in actie te komen.’⁴ De hardnekkige aanname blijft dus dat een sombere kijk op de wereld automatisch leidt tot berusting en passiviteit.

Dergelijke uitspraken, afkomstig van auteurs die onze volle aandacht verdienen, zijn zonder twijfel goedbedoeld. En voor zover ze mensen hebben geïnspireerd en moreel gesterkt, verdienen ze lof. Toch is er ook reden tot zorg. In feite zijn er twee fundamentele problemen die schuilgaan in het tegenover elkaar stellen van hoop of optimisme aan de ene kant, en pessimisme of twijfel aan de andere kant: een misverstand en een gevaar. Het ontrafelen van deze twee zal de centrale taak en boodschap van dit boek vormen. Hier volgt alvast een eerste schets.

Het misverstand

Auteurs die waarschuwen voor het gevaar van pessimisme en wanhoop – twee begrippen die, zoals we later zullen zien, beslist niet hetzelfde zijn, al treden ze vaak samen op – worden meestal gedreven door een begrijpelijke angst. Wanneer we hun uitspraken nauwkeuriger bekijken, wordt duidelijk dat ze zich in feite niet zozeer keren tegen pessimisme (het idee dat de toekomst er somber uit ziet) of zelfs tegen wanhoop (een begrijpelijke reactie op die somberheid), maar tegen iets anders: het schrikbeeld van fatalisme, apathie en defeatisme – het idee dat er *niets meer te doen valt, en dat we het dus net zo goed kunnen opgeven*.

Zoals we zullen zien, kan dit schrikbeeld soms heel reëel en concreet zijn, en in zulke gevallen is de angst voor fatalisme gerechtvaardigd: het is zeker zorgelijk dat er mensen zijn die zeggen dat we *het maar moeten opgeven*. Maar er zijn weinig mensen die dat echt beweren – en belangrijker nog: de meeste pessimisten doen dat niet.

Het grote misverstand – in het klimaatdebat en daarbuiten – ontstaat wanneer optimisme wordt gelijkgesteld aan actie en betrokkenheid, en pessimisme aan passiviteit, berusting of defaitisme. Maar het idee dat pessimisme automatisch betekent dat je opgeeft, klopt simpelweg niet. Zoals anderen al hebben betoogd – en zoals de geschiedenis meer dan eens heeft laten zien – zijn pessimisme en activisme prima met elkaar te verenigen. Sterker nog, in sommige gevallen vormen ze juist een bijzonder krachtige combinatie. Want als optimistisch activisme afhankelijk is van het idee dat succes nabij is, dan is het kwetsbaar voor tegenslagen en teleurstellingen: het vlamt snel op, maar brandt ook snel uit. Daartegenover staat pessimistisch activisme als een langzaam brandend vuur – een vuur dat niet hoeft te worden gevoed door de verwachting of vervulling van zichtbare beloningen onderweg.

We zijn er zo snel toe geneigd om pessimisme gelijk te stellen aan passiviteit, fatalisme of wanhoop – en het op die basis af te wijzen. Want natuurlijk willen we geen denkwijze omarmen die ons aanmoedigt om op te geven. Maar is dat werkelijk wat pessimisme is? Zoals Joshua Foa Dienstag in zijn boek over dit onderwerp laat zien, hoeft pessimisme helemaal niet tot passiviteit te leiden. Het kan juist nauw verbonden zijn met een traditie van moreel en politiek activisme – denk bijvoorbeeld aan de Franse romanschrijver en filosoof Albert Camus, die we uitgebreider zullen tegenkomen in hoofdstuk 2.

Zelfs de somberste pessimisten hebben nooit beweerd dat het leven alleen maar slechter wordt of dat het nooit beter kan

worden. Dat is slechts een karikatuur van het pessimisme, snel opgeworpen om het makkelijk te kunnen verwerpen. Zelfs Schopenhauer – vaak beschouwd als de zwartgalligste denker van allemaal – geloofde dat niet. Integendeel, hij stelde juist dat we de loop der dingen niet in de hand hebben en daarom ook nooit zeker kunnen weten wat de toekomst brengt: het leven kan net zo goed slechter als beter worden. ‘De pessimist’, zo schrijft Dienstag, ‘verwacht niets.’⁵

Dat betekent niet dat zulk pessimisme zonder hoop is – althans niet in de zin dat het gelooft dat er geen hoop op verandering is. Als de toekomst fundamenteel openligt, dan is die onzekerheid zowel een gevaar als een mogelijkheid. Voor de pessimist is er altijd hoop, juist omdat er altijd onzekerheid is. Het is een hoop zonder verwachting – en dat is waarschijnlijk wat Watts bedoelde toen hij zijn troosteloze schilderij toch de titel *Hope* gaf.

Maar als pessimisme verenigbaar kan zijn met activisme, hoe zit het dan met wanhoop? Is wanhoop niet op z’n minst verwant aan opgeven?

Daar ben ik niet zo zeker van. Natuurlijk zijn er vormen van wanhoop die we moeten bestrijden – de verlamdende soort, die ons doet wegzakken in passiviteit en ons ertoe aanzet de strijd op te geven. Maar ik wil suggereren dat er ook andere vormen van wanhoop bestaan: vormen die wél samengaan met activisme, met moed en vasthoudendheid, met de kracht om door te gaan – zelfs wanneer alle ‘hoop’ verloren lijkt. Het idee dat we per se hoopvol moeten zijn om vastberaden te vechten, klopt simpelweg niet. Historische verzets- en actiegroepen werden zeker gevoed door hoop en verwachting, maar net zo goed door wanhoop, woede, verdriet, en bovenal door een gevoel van rechtvaardigheid en morele plicht. Omdat ze voelden: *dit is wat we moeten doen*.

Dit is een vorm van toewijding en morele gedrevenheid die helemaal niet in tegenspraak is met wanhoop – en dat zou ons eigenlijk niet moeten verbazen. We komen dit soort toewijding voortdurend tegen in onze culturele verhalen, ook al herkennen we die zelden als zodanig. Zo vraagt Frodo in de verfilming van *The Lord of the Rings*, midden in een wanhopige situatie, aan zijn metgezel: ‘Waar houden we ons aan vast, Sam?’ Waarop Sam antwoordt: ‘Dat er iets goeds is in deze wereld, meneer Frodo. En dat het de moeite waard is om ervoor te vechten.’⁶ Deze passage, geliefd in online commentaren, wordt vaak geïnterpreteerd als een geloof in hoop tegen alle verwachtingen in. Maar net als bij Watts’ schilderij kan ze ook anders opgevat worden: zelfs als er geen zichtbare hoop is, geen enkele reden om te geloven dat het kwaad nog gekeerd kan worden, kunnen er tóch dingen zijn *die het waard zijn om voor te vechten*. Er is misschien weinig hoop in de gebruikelijke zin van het woord, maar toch is het een soort hoop. In de afwezigheid van reële vooruitzichten op succes, is wat ons kan dragen niet de hoopvolle verwachting van de overwinning, maar het wanhopige besef dat er dingen zijn waarvoor gestreden móét worden – een stille wanhoop waaruit hoop in wijsheid kan ontspringen.

Hoop is belangrijk, maar moet het juiste soort hoop zijn. Een hoop die blijft bestaan wanneer andere vormen het laten afweten. J.R.R. Tolkien begreep dit, en daarom zijn er in het Elfs twee verschillende woorden voor hoop: *Amdir* en *Estel*.⁷ Ik zal het hier in plaats daarvan hebben over *groene hoop* en *blauwe hoop* – en ik zal betogen dat, hoewel groene hoop lange tijd ons denken heeft gedomineerd, het nu tijd is om ons te richten op blauwe hoop. De hoop die naast pessimisme kan bestaan, en zelfs hand in hand gaat met wanhoop. De hoop die voortkomt uit pure onzekerheid.

De hoop van *hoopvol pessimisme*.